

РАДИКАЛІЗМ В ІСЛАМІ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ І РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ

Сучасна суспільно-політична ситуація в країнах розповсюдження ісламу характеризується домінуючою роллю релігії, що кардинально відрізняє їх від Заходу, де впадає в очі згасання релігійної свідомості і зменшення ролі релігії як соціально-політичної активно діючої сили. На Сході релігія є фундаментальною складовою соціокультурної характеристики суспільства. Вона охоплює всі сторони життя людини, пронизує все його буття. Дотримання традиційних звичаїв та ритуалів на офіційному і буденному рівнях складає невід'ємну частину повсякденного життя мусульманського суспільства, перетворюючи релігію на вирішальну нормоутворюючу силу. Іслам, хоч і є третьою й останньою із світових релігій, але за швидкістю свого поширення і міцністю досягнутих успіхів залишається до нашого часу безпрецедентним явищем.

Іслам, як і іудаїзм та християнство, декларує принципи миру, справедливості, милосердя й терпимості по відношенню до ближнього. Результати соціологічних досліджень засвідчують, що віруючі-мусульмани є толерантнішою частиною населення, ніж невіруючі: у представнику іншої національності бачать «свого ближнього» 48,2% віруючих і лише 12% невіруючих. Сталі взаємини конфесій і держави оцінюються громадянами теж достатньо терпимо. Так, відокремлення церкви від держави схвалюють 68,6% невіруючих і 44,4% віруючих (з яких 42,8% православних і 32% мусульман) [14, 55]. Результати опитування з проблеми взаємовідношення конфесій говорять про те, що позитивно відносяться до православ'я 60,4% мусульман і лише 2,8% відчувають негативне відношення. Позитивно відносяться до ісламу 29,8% росіян (негативно — 13,7%) і 31,7% православних (при негативному відношенні 17,6%). Іншими словами, за результатами опитувань, мусульмани виявляються в середньому удвічі толерантніше за православних [13, 50]. Проте, в реальності, необхідно розуміти,

що «іслам є динамічною, постійно еволюціонуючою системою норм і правил, поглядів і уявлень, які формуються й формулюються людьми (звичайно, віруючими-мусульманами) у відповідь на виклики змінного часу і на основі людського розуміння Корану й Сунни Божого Посланця [6, 114-115].

Ісламський радикалізм (ісламізм) — це таке соціально-політичне явище, такий феномен, який сформувався на базі ісламської релігії. Ісламський радикалізм в сучасному світі — це політичний рух, представлений в сукупності соціально-політичних ідей та дій і заснований на активному використанні в політичних цілях фундаменталістської ідеології і всіх методів боротьби за владу, зокрема й використання терору. Починаючи з 70-х рр. минулого століття рух за «відродження ісламу» став невід'ємною частиною життя більшості мусульманських держав світу, а нині він має стійку тенденцію до перетворення на найважливіший компонент світової політики. Зважаючи на те, що ідейні підстави сучасного радикального ісламського руху формувалися впродовж всього періоду існування ісламу як релігійної системи, багато сучасних дослідників присвячують свої праці вивченню витоків зародження радикальних ідеологій в ісламі, які поміщені в Корані, Сунні, мусульманському праві й інших основних джерелах ісламу, мусульманського культу, побуті і звичаях арабів, філософії і т.д. Такі вчені-ісламовіди як Е.А.Беляєв, А.Е.Бертельс, О.Г.Большаков, Л.К.Климович, Й.Ю.Крачковський, Н.А.Смирнов, Й.П.Петрушевський, М.Б.Піотровський, Л.В.Прозоров, Р.І.Султанов, Е.А.Фролова та ін., досліджували могутні пласти мусульманської культури і відзначили у своїх працях єдність духовного і світського в ісламі, його нерозривність з політикою. Підйом політичного ісламу і пов'язані з цим процеси досліджуються в працях таких зарубіжних авторів як А.Беннігсен, Ж.Кеппель, М.Крамер, Е.Мортімер, М.Олкотт, М.Родінсон, Я.Рой, О.Руа, Ш.Хантер, Дж.Еспозіто та інших.

Серед російських і українських дослідників проблем сучасного ісламу, ісламського радикалізму й екстремізму необхідно відзначити праці Н.В.Жданова, О.О.Ігнатенка, А.В.Коровікова, Р.Г.Ланда, З.І.Левіна, Д.В.Макарова, В.І.Максименка, О.В.Малашенко, Д.Б.Малишевої, С.А.Мелькова, Г.В.Милославського, К.І.Полякова, А.Ю.Умнова, В.К. Гуру, Ю.С. Скороход, Н.А. Пророченка. Проте цими авторами означена проблема розглядається або стосовно однієї з ідейних течій в ісламі, як правило, фундаменталізму, або відтіняються тільки крайні форми ісламізму — екстремізм і тероризм. Ісламський радикалізм як явище тільки фрагментарно згадується в матеріалах досліджень, присвячених комплексним проблемам країн арабо-ісламського регіону.

Необхідно відзначити, що ісламський світ, як і сучасний ісламський радикалізм, не обмежується тільки арабським

регіоном і Близьким Сходом. Він глибоко вкорінений і на Індійському субконтиненті, і в Південно-Східній Азії. Проте, у зв'язку з тим, що саме Аравія була місцем сходження ісламського Одкровення і арабська мова є мовою Корану, а також, враховуючи обмежені рамки дослідження, основним завданням даної роботи буде: 1) розглянути соціально-політичну ситуацію в двох провідних арабських країнах — Єгипті та Саудівській Аравії в 70-і рр. XX ст.; 2) проаналізувати ідейні витоки, процес зародження і розвитку ісламізму в Єгипті та Саудівській Аравії; 3) виявити основні соціально-політичні передумови становлення сучасного ісламського радикалізму. У даному контексті слід також підкреслити, що аналіз навіть окремих явищ і подій дає необхідне уявлення про те загальне, що властиве близькосхідному регіону на нинішньому етапі розвитку в економіці, політиці та соціальній сфері.

У XX ст. ісламізм зародився як ідеологія, покликана протиставити широко розповсюдженому в арабських країнах до початку 70-х рр. світському націоналізму і соціалізму ісламський шлях розвитку, виступаючи при цьому також супротивником традиційних концепцій ісламу, які не концентрувалися на, власне, політичній боротьбі. Іслам уявлявся як єдино можливий критерій культурної, соціальної та політичної ідентичності для народу, який, тільки що знайшовши незалежність, переживав, з одного боку, насадження авторитарними режимами ідеалів націоналізму, а з іншого — форсовану модернізацію, фінансово-економічну і соціокультурну експансію Заходу.

В цей час, в насеровському Єгипті, на історичну сцену виходить Сайїд Кутб (1906-1966) — родоначальник і теоретик ідеології ісламізму, один з «ідейних батьків» крайньорадикального варіанту концепції «повернення до чистого первинного ісламу». Синтезувавши окремі положення, висунуті своїм сучасником, пакистанським ідеологом ісламізму Абу Аля аль-Маудуді (1903-1979) з ідеями Хасана аль-Банни (1906-1949), що постав засновником класичної фундаменталістської організації «Брати-мусульмани», Кутб сформував власну концепцію, більш войовничого і радикального характеру. Вона відрізняється від класичних поглядів «Братів-мусульман», викладену в написаних ним в ув'язненні книгах — «Фі Зилилі-ль-коран» («Під покровом Корану») і «Маалім фі-т-тарік» («Віхи на шляху») (10, 19). Цими працями, що вийшли в 60-і рр. м.ст. і стали з того часу бестселерами в мусульманському світі, Сайїд Кутб зробив культурну революцію. Він розглядав культурний, суспільно-політичний стан мусульманських країн після отримання ними незалежності як «джахилію» (коранічний термін, що позначає стан «неуцтва», в якому перебували араби до послання Аллахом ісламу Пророку Мухаммаду на початку VII століття християнської ери). Згідно з теорією Кутба, мусульмани-

націоналісти не знали ісламу подібно до арабів-язичників часів первинної джахилії. Як ті поклонялися кам'яним ідолам, так і сучасники Кутба, на його думку, поклонялися символічним ідолам, якими були нація, партія, соціалізм і т.д.

І Сайїд Кутб, і Абу Аля аль-Маудуді розвинули і розробили самє політичну концепцію ісламу, закликаючи до створення ісламського суспільства на основі шаріату (закон, що ґрунтується на канонічному тексті Корану, численних хадісах Сунни і збірках фікха). Приймаючи релігію за основний суспільно-політичний закон, вони виступали таким чином природними супротивниками світських, націоналістичних і соціалістичних ідеологій, віддаючи при цьому абсолютний пріоритет політичній боротьбі. Такий підхід відрізнявся від традиційних концепцій ісламу, в яких акцент робився на застосуванні норм ісламу переважно у сфері культури, суспільних і сімейних відносин, збереженні традиції. Тобто, ідеологія ісламізму взяла з релігійної традиції окремі, «зручні» для її цілей елементи і довела їх до крайності, перетворивши, таким чином, іслам на «ісламський радикалізм» й повторивши тим самим, в черговий раз, багатовіковий досвід використання релігій в політичних цілях.

Ідеї і праці вищезазначених класичних теоретиків ісламістської ідеологічної доктрини породили і розвинули численні ісламські політичні рухи радикальних напрямів, включаючи і ті, які готові будувати «дійсне ісламське суспільство» збройним шляхом.

Проте для того, щоб подібні рухи укорінилися в країні й отримали підтримку населення, були необхідні відповідні політико-економічні та соціальні умови, сприятливі для успішного розповсюдження радикальних ідеологій і формування ісламістських організацій та угруповань. Ці умови якраз і склалися в 70-і рр. ХХ ст. в мусульманському світі і містять в собі три основні чинники.

По-перше, націоналізм, що домінував у більшості арабських країн після отримання ними незалежності, а зрештою — не виправдав себе. Збереження економічної залежності від Заходу, а також нездатність націоналістичних урядів вирішити соціальні проблеми викликали розчарування у всіх світських ідеологіях і сприяли свого роду «реісламізації» суспільства.

По-друге, серйозні побоювання чисельно зростаючої інтелігенції втратити власне обличчя і самобутність під натиском західної культури і технології. І третій, ще важливіший чинник — гігантське зростання маргіналів і соціальних низів, особливо люмпенства і пауперства. Розорення міських власників, породжені цим величезні масштаби трудових міграцій і напливи в міста розселених бідняків (разом з гарячковою урбанізацією, до якої вчорашні селяни не в змозі були пристосуватися) привели і до озлоб-

лення в перенаселеній агломерації зайвих людей, число яких все зростало, і до проникнення в їх середовище сільських уявлень та ідеалів. Соціальна незадоволеність зблизила народний іслам сільських низів і більш ортодоксальний іслам горожан. Тому реісламізація, здавалося б модернізованого міста, у світі ісламу відбулася на основі підкреслення переваг зрівняльних принципів ранньої мусульманської общини [9, 3-6]. А знедоленість і відчай, як правило, супроводжуються зростанням релігійності, посиленням відчуття прихильності до своєї общини, секти, конфесії.

Не випадково в Єгипті, батьківщині сучасного ісламського фундаменталізму і радикалізму, країні, де виникла класична фундаменталістська організація «Брати-мусульмани», напередодні жовтневої війни 1973 року, на тлі гострої соціальної кризи, яку переживали у той час єгипетські університети, в студентському середовищі з'являються «гамаат ісламія» («ісламські асоціації»). Держава не забезпечувала працевлаштування великої кількості студентів, що стрімко зростала. Це спричинило погіршення загальних умов отримання знань, розрив між культурними запитами молодих людей і доступом на ринок праці. Сучасні і світські цінності викладання «Гамаат ісламія» викрили як помилкові, такі, що не відображають соціальної дійсності, і запропонували натомість своє бачення ісламу як «цілісної і всеосяжної системи», покликаної пояснити мир, а головне — змінити його. Президент Єгипту А. Садат підтримував цей рух, оскільки замість дозволу реальних проблем з працевлаштуванням та соціальної інтеграції, що вимагало прискореного розвитку інфраструктури, «гамаат» запропонували молоді культурний і моральний дискурс.

Починаючи з 1971 року, Анвар Садат став поступово випускати з в'язниць всіх в'язнів совісті з числа «Братів-мусульман». Він дозволив також повернутися на батьківщину тим з них, хто втік до Саудівської Аравії під час насеровських репресій. До «Братів», що представляли тоді «помірне» крило ісламістського руху, прилучилася багата побожна буржуазія, яка була бажаним партнером для режиму. Садат надав свободу «помірним» «Братам-мусульманам» спочатку для того, щоб вони нейтралізували лівих, а пізніше, сподіваючись, що вони перешкоджають появі й активізації радикальних ісламських угруповань. Але ця тактика, яку перейняли від Садата багато лідерів інших країн арабського світу, не спрацювала. Політика економічної лібералізації (інфітах), що проводилася з 1975 року, створила важку соціально-економічну ситуацію, яка породила хвилі обурення і протесту з боку населення. За цих умов заявило про себе радикальне ісламістське угруповання «Ат-такфір ва ль-хиджра» (лідер Мустафа Шукрі), яке вербувало собі прихильників серед маломаєтних єгиптян, які нічого не виграли від економічної лібералізації. Угруповання відкрито виступило

проти влади, застосовуючи при цьому і насильство. Воно захопило одного з улемів в заручники, а потім, після відмови влади виконати їх вимоги, стратило його.

Після 1977 року починає відбуватися стрімка радикалізація «Гамаат ісламійя», які перейшли у підпілля і почали здійснювати свою діяльність вже не в студентському середовищі, а в бідних поясах єгипетських мегаполісів. Найбільш політизовані діячі об'єднувалися в угруповання, що входили в організацію «Джихад», члени якої 1981 року убили Анвара Садата й організували заколот в Асьюті. З 1980 року «гамаат» об'єднують мільйони людей і легко організовують масові демонстрації та виступи. Вони мають своїх депутатів в парламенті, спираються на 180 «ісламських» компаній із загальним капіталом в 25 млрд. дол. Володіючи капіталами, таємними складами зброї й конспіративною мережею явочних квартир, бойовики користуються широкою підтримкою бідних верств населення [12, 62].

Поява таких радикальних угруповань як «Ат-такфір ва ль-хиджра» і «Джихад» стало доказом того, що «помірним», на яких режим покладав великі надії, не вдалося повернути на свій бік «крайні» радикальні ісламські групи, які в подальші роки будуть чисельно зростати, переходячи в своїх діях до тероризму.

Укладення Анваром Садатом 1979 року мирного договору з Ізраїлем, що увійшло у жорстке протиріччя з базовими цінностями ісламістського руху і всього арабо-мусульманського світу, які виявляються у ненависті до євреїв, призвело до остаточного розриву відносин режиму Садата з ісламістською інтелігенцією й релігійною буржуазією і переходу навіть «найпоміркованіших» з них в радикальну опозицію. Правлячий режим потрапив у пастку, влаштовану ним же самим: дискурс інтелігенції ісламізму, що вітався, коли він був направлений проти лівих, перетворився на чинник нестабільності, коли він став сприяти об'єднанню й радикалізації опозиції.

Короткий аналіз ситуації 70-х років ХХ ст. в Єгипті показує, що здійснювана політика держави суперечить ісламським цінностям і нормам, нестійке соціально-економічне положення, а часто — очевидна злиденність, створюють ідеальні умови для появи радикальних ісламських угруповань, які відкрито виступають проти влади, переходячи в своїх діях до екстремізму і тероризму.

Деякі пізніше, в 80-і роки ХХ ст., єгипетський сценарій повторився в Саудівській Аравії — монархії, зобов'язаній своїм виникненням ваххабітському фундаменталізму. Ваххабізм є офіційною ідеологією Саудівської Аравії, хоча в основоположних документах королівства ніде не робляться посилення на ваххабізм як офіційну релігійну доктрину.

Ваххабітське вчення зародилося у ХVIII ст. на території Аравійського півострова і назване на ім'я його основоположника —

Мухаммеда ібн Абд аль-Ваххаба (1703-1792 рр.). Основною ідеєю віровчителя було єдинобiжжя — головна вісь ісламу. Ваххабізм, як фундаменталістське вчення, ґрунтується на ханбалітському мазхабі (засновник Ахмад Ібн Ханбал, що жив у 780-855 рр.), який є найбільш політизованою з чотирьох суннітських канонізованих шкіл. Послідовником крайнього напрямку ханбалітського мазхаба є середньовічний богослов Таки ад-Дін Ібн Таймійя (1263-1328). Його праці почали масово поширювати в 70-і рр. XX ст. служби релігійної пропаганди консервативного режиму Ер-Ріяда. Ібн Таймійя став з того часу головним авторитетом для всіх течій суннітського ісламістського руху. Цього богослова будуть щедро цитувати, виправдовуючи вбивство А. Садата 1981 року, а в середині 90-х рр. — для віддання анафемі саудівських керівників і заклику до їх усунення від влади.

Оскільки виникнення Королівства Саудівська Аравія невід'ємно пов'язане з ваххабізмом, рівень ісламізації в королівстві завжди був незрівнянно вищий, ніж в арабських країнах Середземномор'я і Північної Африки. Це послужило могутнім гальмом для затвердження лівих національно-патріотичних поглядів. Тому релігійно-політичний радикалізм прийшов у країни аравійського півострова пізніше, ніж в інші мусульманські регіони. У Саудівській Аравії перший етап цього процесу почався тоді, коли насеровський режим в Єгипті вступив в жорстку конфронтацію з організацією «Брати-мусульмани», а король Фейсал надав активістам організації політичний притулок і фінансову підтримку. Він зробив це з двох основних причин: по-перше, його метою було припинити національно-патріотичні і ліво-націоналістичні процеси на Близькому Сході, зміцнити позиції супротивників насеровського режиму, змусити Насера внести принципові зміни до свого політичного курсу і примусити зважати на ідейні позиції Ер-Ріяда, а по-друге, — ідеї, що висловлюються «Братами» щодо зміцнення ісламської віри, утвердження шаріату як непорушної основи життєдіяльності суспільства та держави, боротьба з релігійним відступництвом — відповідали офіційним установкам королівства і суспільній свідомості саудівського суспільства [1, 235-236].

Другим етапом розвитку ісламістського руху, на якому головну роль зіграла Саудівська Аравія, стала жовтнева війна 1973 року, розв'язана Єгиптом і Сирією з метою помститися за поразку 1967 року і зміцнити положення авторитарних режимів. Її вдалося закінчити символічною перемогою Єгипту і Сирії лише завдяки тому, що арабські країни-експортери нафти оголосили ембарго на постачання нафти західним країнам — союзникам Ізраїлю. Більше всього від цієї війни виграла Саудівська Аравія. Крім політичного успіху, ембарго принесло їй економічні дивіденди, дозволивши са-

удівцям звузити ринок вуглеводневої сировини, піднявши ціни до астрономічних висот. Ставши відразу володарями чисельних багатств й доходів, нафтовидобувні держави зайняли домінуюче положення в мусульманському світі.

Саме з початку 70-х рр. ХХ ст. фіксується підйом ісламізму. Є твердження, що в нафтовидобувних ісламських країнах з 70-х рр. накопичилося 10 трлн. дол. надмірного капіталу. Таким чином, керівництво Ер-Ріяда отримало необмежені кошти для реалізації своїх давніх амбіцій — експортувати ваххабітську доктрину за межі Аравійського півострова, і зробити ваххабітський іслам головною силою, що діє на міжнародній арені. Саудівська Аравія починає активно займатися добродійністю через Лігу Ісламського Світу і мережу транснаціональних організацій, що поширювали ваххабітську ідеологію на одержувачів її благ, надаючи допомогу і субсидії мусульманам всього світу — за умови прийняття ними ваххабітської версії ісламу. Саудівське міністерство у справах релігії видавало і безкоштовно поширювало по мечетях всього світу через представництва ЛІС мільйони примірників Корану й величезну кількість ваххабітських віроповчальних текстів, перше місце серед яких займали праці вже згадуваного Ібн Таймійі. Саудівські власті всіма силами прагнули збільшити прихильників ваххабізму, не шкодуючи коштів на фінансово-економічну допомогу для впливових релігійних установ (таких, наприклад, як Аль-Азхар в Єгипті, який підтримав саудовців під час війни в Затоці). Як показало майбутнє, ця політика виявилася ефективною.

Третім, ключовим етапом у справі розповсюдження нині вже войовничого ваххабізму, стала війна в Афганістані, офіційним спонсором якої зробилася Саудівська Аравія. Протидія радянському вторгненню до Афганістану через підтримку афганського опору стала одним з головних зовнішньополітичних завдань королівства. Правлячий режим при цьому прагнув досягти двох основних цілей: з одного боку, позбавитися від потенційних підбурників спокою — студентів, інтелігенції і насамперед бідних прошарків міської молоді, яка марили революцією в тій або іншій формі, а з іншої — направити всю лють радикальних активістів проти Радянського Союзу, що на думку керівництва Ер-Ріяда повинно було знизити антиамериканські настрої, які мали всі підстави бути, беручи до уваги давню і щільну співпрацю клану Саудидів із США. Показовою в зв'язку з цим є інформація про те, що в листопаді 2001 року колишній глава саудівської спецслужби Туркі аль-Фейсал в інтерв'ю телеканалу Ей-Бі-Сі визнав, що після вторгнення до Афганістану було укладено секретну угоду з Ісламабадом і Вашингтоном про закупівлю на саудівські гроші зброї й постачання її через Пакистан афганським моджахедам [3, 09.11.2001]. Необхідно також відзначити й те, що цю угоду підтри-

мав президент Єгипту Косні Мубарак. Зброя радянського виробництва купувалася в основному в Єгипті. Керівництво Аль-Азхара, а також авторитетний богослов, глава вищої релігійної ради Саудівської Аравії шейх Бен Баз виступили із закликом до арабської мусульманської громадськості підтримати джихад в Афганістані. В результаті подібних дій правлячих режимів Єгипту і КСА й при активній підтримці їх духовенством, з початку 80-х рр. ХХ ст. з тих арабських країн, звідки стали відправлятися до Афганістану добровольці, Саудівська Аравія і Єгипет займали лідируючі місця за їх кількістю. Слід зазначити, що саудівсько-єгипетська позиція з Афганістану знайшла живий і схвальний відгук в ісламістських рухів Єгипту і мусульманського духовенства Саудівської Аравії. Представники єгипетського «Братства» брали активну участь в різних саудівських фінансових проєктах, направлених на підтримку афганського опору.

Каїр також підтримав ініціативи Ер-Ріяду, спрямовані на те, щоб афганська проблема стала головною темою в ході міжнародних мусульманських конференцій, Зокрема, в січні 1980 року на надзвичайній сесії міністрів закордонних справ країн-членів Організації Ісламська Конференція і в жовтні 1981 року на сесії Ліги Ісламського Світу [5, 123; 15, 111]. Таким чином, надаючи щедру фінансову допомогу афганському джихаду, Саудівська Аравія стала користуватися заслуженим авторитетом навіть у найрадикальніших суннітських діячів в арабському світі.

Ер-Ріяд досяг бажаної мети. Проте наслідки не примусили себе довго чекати. Саудівський режим потрапив в ту ж пастку, що й єгипетський. Війна в Затоці 1990 року зруйнувала так довго і ретельно вибудовану рівновагу між релігійною буржуазією, яка прийняла соціально консервативний ваххабізм, що привертав до себе своїм ригоризмом і щедрістю, і незаможною міською молоддю, яку більше привертало радикальне прочитання ваххабітської ідеології. У широкому сенсі слово «ваххабізм» стало вживатися для позначення релігійно-політичного екстремізму, співвідношуваного з ісламом. У зв'язку з цим, під «ваххабітами» розуміються або носії ідей, що є складовими учення аль-Ваххаба, або ж члени угруповань, які керуються цим ученням. Іншими словами, як ваххабітське характеризується все те, що до цього вчення має відношення [8, 14.09.2001].

Заклики Саддама Хусейна до джихаду під час війни порушили рівновагу всередині ісламістського руху не на користь буржуазії та консерваторів. У 90-і рр. ХХ ст. починає наростати антагонізм між середнім класом і незаможною міською молоддю, яка віддасть перевагу насильству і тероризму консенсусу з владою. Війна призвела також до виникнення в самій Саудівській Аравії радикальної ісламістської опозиції, яка виступила проти королівської сім'ї Саудидів.

Після закінчення війни в Затоці ситуація в королівстві посилилася ще одним наслідком політики Ер-Ріяда (що проводиться в тісній співпраці із Сполученими Штатами і Єгиптом) – афганськими джихадістами, які щедро фінансувалися саудівським режимом. Після виведення радянських військ з Афганістану, позбувшись значної частини фінансово-матеріальної підтримки з боку США і Саудівської Аравії, моджахеди були вимушені повернутися в свої країни. Їх поява там призвела до істотного посилення ісламістських рухів, які дестабілізували обстановку, внаслідок чого 90-і рр. охарактеризувалися як для Саудівської Аравії, так і для Єгипту зростанням радикальної ісламістської опозиції.

У серпні 1996 року була оприлюднена декларація колишнього громадянина Саудівської Аравії бізнесмена Усами Бен Ладена, що оголосив війну американській присутності в Саудівській Аравії. Вибухи на американських військових базах в Ер-Ріяді 1995 року і в Ель-Хобарі 1996 року, на думку ряду аналітиків, були сплановані ісламістами, близьким до організації Бен Ладена «Аль-Каїда». Характерно, що в керівництво «Аль-Каїди» входило 6 громадян Єгипту, серед яких зокрема значилися колишні члени єгипетського «Аль-Джихада» Айман аз-Завахірі, Мухаммад Ібрахим аль-Маккаві (Сейф аль-Адль), Салах Шиха. 1998 року військовим лідером організації став єгиптянин Субхі Мухаммад Абу Сита (Мухаммад Атеф).

З 90-х рр. по теперішній час експансія «ветеранів» афганського джихаду спостерігається у напрямі республік колишнього Радянського Союзу, зокрема Росії, а також Південно-Східної і Західної Європи, Америки, Австралії, Африки. В результаті цього процесу сьогодні створена складна мережа ваххабітських угруповань, їхніх тренувальних таборів, навчальних закладів, координаційних центрів у багатьох країнах світу.

Так, модернізаторські і секулярні правлячі режими у ряді країн розповсюдження ісламу в 70-80-і рр. ХХ ст. свідомо використовували ісламізм (а не іслам, як прийнято ще часто твердити) як протиположний до лівого (соціалістичному, демократичному) руху, будучи заохочувальні до цього Сполученими Штатами. Головним джерелом цього проамериканського ісламізму була Саудівська Аравія. США в період афганської війни зробили все для територіальної експансії ісламізму на Середньому і Близькому Сході [7, 12.10.2000].

Відтак, беручи до уваги вищезазначені чинники, можна констатувати, що збройна агресія починається, як правило, з агресії ідеологічної. Всі революції і державні перевороти, що призвели до зміни правлячих режимів, суспільно-політичних устроїв, економік різних країн починалися з революції у сфері культури, свідомості людей, з бажання однієї людини або групи однодумців,

як правило активістів-інтелектуалів, замінити одну пануючу ідеологію, іншою, носіями і пропагандистами якої вони є, і, як наслідок, отримати владу. Проте необхідно підкреслити, що для того, щоб така ситуація стала можливою, повинні скластися відповідні соціально-економічні й суспільно-політичні умови, в яких нові ідеї знайшли б собі місце і закріпилися.

Як правило, радикальні угруповання формуються як опозиція існуючим в арабських країнах прозахідним режимам в умовах соціально-економічних криз і потрясінь, якими є війни, прискорена модернізація, що супроводжується прогресуючою урбанізацією, перебудовою соціально-економічних структур, посиленням майнової диференціації, появою десятків мільйонів знедолених, таких, що тягнуть жалюгідне існування в міських трущобах, розповсюдженням — особливо в середніх і проміжних шарах, в середовищі студентської молоді — страху перед майбутнім. Тому основну соціальну базу ісламських радикальних організацій складають групи політично принижені, маргіналізовані і незадоволені своїм положенням — незаможна міська молодь, студенти, вчителі, міська дрібна буржуазія неаристократичного походження, нижче чиновництво, для яких релігія є єдиною формою виразу політичного протесту. При цьому свою роль відіграє і втрата ідеологічних орієнтирів, пов'язана з розчаруванням в ідеях арабського націоналізму, соціалізму, а також неприйняттям капіталізму, що зберігається у частини населення й асоціюється з колоніалізмом. На це накладається незадоволення економічним та ідеологічним вторгненням Заходу, все більшою вестернізацією суспільства.

Останній чинник найбільше виявився в Саудівській Аравії, де інтенсивна розробка нафтових ресурсів кардинально змінила історичну долю королівства, поставивши його на шлях модернізації. Потреба в сучасному промисловому устаткуванні, іноземних фахівцях (природно іновірців), створення інфраструктури, поява різних засобів комунікацій і дозованої секуляризації, тобто всього того, що було неприйнятне для традиційного ваххабітського світогляду, і найголовніше — всебічна співпраця з США, викликало протест і відторгнення від правлячої династії Саудидів значної частини населення королівства. Практика розвитку саудівської держави вступила в суперечність з ваххабітським тлумаченням ісламу, породивши природний спалах релігійності. Ситуацію посилив драматичний розрив між економічно пануючими групами, що збагатилися за рахунок доходів від нафти, і основною масою населення. Ідеологія ісламізму обернулася врешті-решт проти самої Саудівської Аравії, яка поширювала її по всьому світу.

Аналіз політичної діяльності правлячих груп впродовж періоду, що розглядається, також показав, що іслам ними розгля-

дався (і продовжує розглядатися) як зручний інструмент політики. Його якась «легкість» змусила їх забути, що «поміrkований ісламізм завжди може переродитися в екстремізм або хоч би дати більш-менш сильний спалах ісламського тероризму за наявності відповідних умов» [11, 265].

В Україні проблема ісламського радикалізму не стоїть так гостро, як, наприклад, в Росії, де радикальний ваххабізм набув значного поширення в північно-кавказькому регіоні. Проте існує перманентна проблема кримсько-татарського народу. І хоча сьогодні вона більшою мірою носить соціально-політичний характер, в майбутньому ж невирішеність головних питань, що хвилюють кримських татар, може створити сприятливий ґрунт для привнесення ззовні ідей, первісно не властивих цьому народу, особливо це стосується молоді як найбільш нестабільного й уразливого в ідеологічному відношенні сегменту суспільства.

Таким чином, соціально-економічні кризи і політичні умови є однією з причин активізації діяльності радикальних екстремістських угруповань. На хвилі народного невдоволення заклики ісламістів щодо створення істинного мусульманського суспільства на основі шаріату, усунення від влади «невірних» правителів, набувають особливої популярності серед населення. Як писав ще 1914 року академік В. У. Бартольд, ісламські гасла використовуються «завжди у вигляді доктрини не стільки релігійної, скільки політичної, переважно тільки як засіб для досягнення цілком визначених політичних цілей» [4, 423]. За таких умов з'являється велика кількість людей, готових до насильницьких дій, які легко рекрутуються радикальними організаціями.

Використані джерела

1. Александров И. А. Монархии Персидского залива: этап модернизации. — М., 2000.
2. Атеистический словарь / Под общ. ред. М. П. Новикова. — М., 1985.
3. Аш-Шарк аль-аусат. — 09.11.2001.
4. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского халифата. — М., 2002.
5. Валькова Л.В. Саудовская Аравия: нефть, ислам, политика. — М., 1987.
6. Игнатенко А.А. Исламский радикализм как побочный эффект «холодной войны» // Центральная Азия и Кавказ. — 2001. — № 1 (13).
7. Игнатенко А. А. От Филиппин до Косово. Исламизм как глобальный дестабилизирующий фактор // Независимая газета. — 2000. — 12 октября.

8. Игнатенко А.А. Обыкновенный ваххабизм. — Часть 1: Еретическое течение в Исламе // www.russ.ru. — 2001, 14 сент.

9. Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока. — М., 1982.

10. Коровиков А. В. Исламский экстремизм в арабских странах. — М., 1990.

11. Ланда Р. Г. Политический ислам: предварительные итоги. — М., 2005.

12. Ланда Р. Г. Социальный облик Востока. — М., 1999.

13. Нуруллаев А. А. Общественное мнение об этноконфессиональных отношениях // Национальное и религиозное. — М., 1996.

14. Филимонов Э. Г. Социально-политические ориентации верующих и неверующих // Национальное и религиозное. — М., 1996.

15. Шарипова Р.М. Панисламизм сегодня: Идеология и практика Лиги исламского мира. — М., 1986.